
Ivan
ROGIĆ

Anka
MIŠETIĆ

NEKA UPORIŠTA
GRADSKOGA
PODUZETNIŠTVA U
HRVATSKOJ

Gradsko poduzetništvo **nije** konvencionalnim oblikom poduzetničkoga djelovanja.¹ Nije, ponajprije, zbog toga što se grad ne može svesti na poduzeće, neovisno o tome koliko se njegovo djelovanje, kao jedinstvena sudionika, uređuje po uzoru na poduzetničku praksu. Uporaba tvrdnje grad = poduzeće pretežno je metaforična. A svrhe su joj najprije mobilizacijske.

Ipak, dvije činjenice dopuštaju lagodniju uporabu same složenice. Prva činjenica pokazuje da se grad, tijekom svoje povijesti, često ponašao kao jedna vrsta teritorijalne korporacije s dobro definiranim osnovnim interesima, srodnima interesima poduzeća. To znači da je u upravljanju gradom moguće primijeniti brojne postupke kojima je zajednički cilj jačanje grada u ulozi posebnoga nacionalnog razvojnog sudionika. Druga činjenica pokazuje da grad, kao sklop koji obuhvaća i sociokulturne i proizvodne i fizičke sastavnice, oblikuje iznutra posebne životne i komunikacijske poticaje koji dobro podupiru određene oblike svakodnevnog ponašanja, izravno ugrađene u poduzetničke stilove. Zahvaljujući tomu, poduzetništvo “uspijeva” bolje u gradu nego drugdje.

Uzmu li se spomenute činjenice u obzir, zasnovano je raspravljati o gradskom poduzetništvu. Pri tomu se treba, svakako, osloniti na dužnu skepsu u pogledu i njegovih granica i mogućnosti usporedbe s konvencionalnim poduzetništvom. Ali, na drugoj strani, učinci koje takvo djelovanje grada, kao jedinstvena aktera, izazivlje u mrežama modernizacije dostatno su valjan argument za njegovo uvažavanje. Na tom tragu složenica “gradsko poduzetništvo” (*urban entrepreneurialism*) **nije** općom označnicom poduzetničkoga djelovanja u gradskim granicama. Imaju li se, uostalom, u vidu empirijski domašaji procesa urbanizacije, lako je uočiti da su područja u “gradskim granicama” istovrsna većem dijelu ne samo nacionalnih teritorija nego i kontinentalnih teritorija Europe, Sjeverne Amerike, te pojedinih regija Azije, Australije. Rabiti, dakle, spomenutu

složenicu za označiti poduzetničko djelovanje u gradskim granicama znači, zazbilj, ponuditi jednu vrstu sinonima u prigodnu opisu nacionalnoga ili transnacionalnoga poduzetništva. Složenicom se, naprotiv, cilja označiti skupinu **posebnih** likova poduzetničkoga djelovanja kojima je zajednički korijen u činjenici da ih oblikuje i praktično osnažuje – grad. Cochrane (1987.), primjerice, podsjeća na to da je u Velikoj Britaniji još od ranih sedamdesetih godina vidljiv napor lokalnih gradskih vlasti da se izravnije pozabave ekonomskim poslovima neposredno svezanim s **proizvodnjom i investicijama**. Slična je tendencija zabilježena i u američkom društvu, a vidljiva je i u djelovanju suvremenih europskih gradova.

Na istoj podlozi nastala je i zavodljiva složenica: **grad/poduzeće**. Samorazumljivo je da grad **nije** poduzeće; socijalni korijeni grada i poduzeća posve su raznorodni, pa svaka, makar samo i promidžbena, redukcija grada na poduzeće izazivlje opravdanu sumnju. Ali, na drugoj strani, grad jest autentičan društveni sudionik koji se, i naspram drugih sudionika i naspram zadaća u upravljanju vlastitim razvitkom, javlja kao poseban subjekt. Sukladno tomu, polazni cilj gradskoga poduzetništva nije profit pojedine vlasničke/zaposleničke skupine u gradu, nego stjecanje gradskih razvojnih prednosti oblikovanjem pojedinih gospodarskih praksa i mreža. Na takvu se popisu, češće nego druge, spominju, primjerice, prakse potpore malim i srednjim tvrtkama, oblici promidžbe lokalnoga gradskog područja kao **gospodarski posebno privlačna** područja, oblici i mreže suradnje privatnoga i javnog sektora, dugoročna valorizacija gradske politike prometa nekretninama, posebice gradskog zemljišta, i srodne. Takvi poslovi postupno mijenjaju konvencionalno “upravljanje gradom”, implicitno zasnovano na samorazumijevanju grada kao prebivališne zajednice, i pretvaraju ga u specifično poduzetničko djelovanje, iznutra potaknuto obvezom da gradski razvitak uspješno akumulira – **viškove višesmjernih razvojnih mogućnosti** s kojima grad može računati suočavajući se s raznolikim, a sve teže predvidljivim, razvojnim i praktičnim izazovima. Ta promjena, u osnovi, osnažuje staru/novu spoznaju da je grad, kao poseban društveni sudionik, odgovoran za vlastiti razvitak, ali i suodgovoran za nacionalni razvitak.

Isticanje poduzetničkih oblika djelovanja u gradskom upravljanju može, implicitno, navesti na zaključak da se njime stavljaju u zagradu zaštitne i integracijske zadaće kakve su, primjerice, višestruke politike zaštite dobara, okoliša i rubnih socijalnih skupina, ili obveze upravljanja i održavanja tehničkih mreža i gradskih ustanova i srodne.

Analitički uvidi pokazuju da se takve zadaće svakako mogu naći u opreci s odabranim gradskim “poduzetničkim” intencijama ili praksama. Dakako, kakvoća uklanjanja opreka izravnim je pokazateljem unutarnje “dovršenosti” upravljanja gradom. Ali, zgoљna prisutnost opreke, sama po sebi, ne govori puno. Osim što izravno potvrđuje da je upravljanje gradom, zacijelo **ireverzibilno**, postalo i posebnim likom poduzetničkoga djelovanja, pa mu bolje pristaje složenica: gospodarenje gradskim razvitkom jer jasnije zrcali činjenicu da se težište upravljanja “premjestilo” na područje na kojemu je gospodarska, čitaj: **razvojna, racionalnost** postala osloncem obzora razumijevanja gradskih uspjeha/neuspjeha.

OBILJEŽJA GRADA KOJA SE METASISTEMSKI RABE U MODERNIZACIJI DRUŠTVA

Nerijetko se u analitičkoj literaturi može naći tvrdnja kako je gradska zbilja jednosmjernim zrcalom određena društvena i političkog poretka. Jedna od “nezgodnih” implikacija tvrdnje poučava da se izvan okvira takva jednosmjerna zrcala ne može valjano ni odrediti sadržaj gradske zbilje. Uvidi u gradsku povijest i njegovu evoluciju, posebice tijekom modernizacijskih razdoblja, pokazuju, međutim, da je moguće razlikovati nekolike odrednice grada koje izmiču redukciji na položaj “sistemskih posljedica”. One se, po pravilu, **metasistemski rabe** kao autonomni potpornji društvene modernizacije. Zaoštreno govoreći, one dopuštaju da se i grad, preimenovan u cjelovita sudionika društvene mijene, protumači kao posebna vrst metasistemskog proizvođitelja modernih stanja i iskustva. A time i poduzetništva. Nije nekorisno podsjetiti na osnovna.

(i) **Institucionalna memorija teritorijalne korporacije.** Njezin je korijen u predmodernom razdoblju, kada je grad obvezan natjecanjem s drugim staleškim konkurentima koji svoje ovlasti i nagrade izvode, pretežno, iz nasljednih prava. Budući da grad nije sudionik koji se konstituira na nasljednim rentama javnih dobara, on svoju konkurentsku vrsnoću **mora oblikovati** na temelju, proizvodnim sposobnostima stečena, profesionalna znanja i novca. Na drugoj strani, bez naslova teritorijalna gospodara ne može se legitimirati naspram drugih sudionika obvezatnih, također, legitimaciju izvoditi iz istog temelja. Ta dva, usporedna a antitetična, imperativa usmjeruju gradski razvitak spram jedne vrste teritorijalne korporacije. Za modernizacijske programe, dakako, važnija je korporacijska sastavnica, a teritorijalni likovi gradskoga djelovanja, koliko je modernizacija snažnija, gube prvobitnu oštrinu. Ipak,

lokalni kontinuiteti gradskih ovlasti u jezgri političkoga i razvojnog identiteta svakoga uspješnog grada pokazuju da se teritorijalni likovi u gradskom djelovanju ne mogu popriječno delegitimirati. Osobito u suvremenim prilikama, kada su opće razvojne tendencije i silnice nečitke, a, na drugoj strani, likovi rada i kapitala i više nego “nomadski” orijentirani. U takvu okviru institucionalna memorija teritorijalne korporacije djeluje kao neka vrsta **imaginarne riznice nulte razvojne osnove grada**.

(ii) **Sklop koji sažimlje i reproducira socijalni prostor/vrijeme**. Na njegovu važnost posebno upozoruju autori aktualno zainteresirani za granice i odnose modernost/postmodernost (A. Giddens, D. Harvey, primjerice). Promatra li se intencionalno, grad se pokazuje u obrisima primjera normativno “usavršene” fizičke/društvene zbilje. Korijeni imperativa koji nalaže normativno usavršavanje mogu biti raznoliki, u rasponu od socijalne režije likova metafizičke prisutnosti do likova vojne nadmoći. U modernizacijskom razdoblju grad se, poznato je, socijalno režira kao **ekskluzivni proizvođač tehničke slobode** (urbanim “pokrivanjem industrije”). Svakako, množine su empirijskih posljedica pojedinih imperativa raznolike. Ali vidljivo je da se, na drugoj strani, pod njihovim tlakom u gradu akumulira **isti** socijalni učinak. On se pokazuje u moći grada da kao **sklop, naprava**, autonomno sažimlje i reproducira socijalni prostor/vrijeme. Time stječe i rijetku ovlast: autonomno diferencirati socijalnu zbilju na važno/nevažno područje, na brzo/sporo područje, na daleko/blisko područje itd. U modernom iskustvu ista se sposobnost očituje u oblikovanju **posebna sektora moderne zbilje**. Njegova se mjesnost/vremenitost ne može iskusiti ni upotrijebiti kao razvojno dobro **nigdje nego u njemu samom**. Nastala asimetrija širom otvara vrata vrednovanju grada kao posebna “stroja modernizacije”, jer se učinci što ih on izazivlje u fizičkim/socijalnim mrežama ne mogu izazvati nigdje drugdje i ničim drugim – nego njime i u njemu samome.

(iii) **Fizička i komunikacijska gustoća**. Na važnost gustoće, i fizičke i komunikacijske, upozorio je, poznato je, još E. Durkheim. Školska definicija prve upućuje na broj fizički prisutnih ljudi na odabranoj jedinici površine. Školska definicija druge upućuje na **broj komunikacijskih akata** u odabranoj vremenskoj jedinici. Obje gustoće, baš kao i prije naznačena strukturna obveza grada da sažimlje i reproducira socijalni prostor/vrijeme, djeluju kao specifična vrsta socijalnoga tlaka. On se, svakako fragmentarno, može zamisliti i u radu posebnih ustanova ili organizacija. Ali u gradu su oba tlaka dovedena u položaj **traj-**

noga svakodnevnog čimbenika. Zahvaljujući tomu, oblikuje se, postupno, “autoktona” akumulacija uspješnih likova socijalnoga ponašanja kojima pristaje samo odrednica: gradsko ponašanje. Životni položaj u “gustoj” fizičkoj zbilji izravno vodi obvezi da se konkurentsko ponašanje ustali u liku **konvencionalna** ponašanja, i **na gospodarskoj i na ekologijskoj razini**. (U tom se pogledu klasičnom uvidu Čikaške škole nema što dodati.) Životni, pak, položaj u “gustoj” komunikacijskoj zbilji, na jednoj strani, čini privlačnom mogućnost isključivanja (mogućnost je opisao još G. Simmel u analizi *blase* ponašanja). Na drugoj strani, pak, **trajni višak** komunikacijskih poticaja, sabran u “gustoj” svakodnevicu, prirodno evoluira u moćnoga izazivača novih pobuda, poticaja, želja i imaginarnih zamisli. Zahvaljujući tomu, gradski pojedinac, koji živi komunikacijski “gusto”, određen je **i snažnijim i raznolikijim žudnjama** nego negradski. U građanskom razdoblju ta se činjenica dodatno legitimira tvrdnjom kako je proces istovrstan procesu individualizacije ili oslobađanja pojedinca preko želja.

Promatraju li se oba skicirana učinka gustoće svezano, dobiva se moćni “socijalni stroj” koji **ne dopušta žudnje odvojiti od konkurentskoga natjecanja**; žudnje se mogu legitimirati samo kao likovi **trajno rotirajuće** socijalne energije. Upravo zato što je trajno rotirajuća, ona je u gradskoj zbiljnosti prisutna kao posebna vrsta privatnog/javnog dobra, **nužna** u svakom posebnom poduzetničkom poslu kao njegova motivacijska osnova. Uočiti je da je, zahvaljujući socijalnoj režiji velike gustoće, trajno rotirajuća žudnja raspoloživa kao **zajamčen višak mobilizacijskih poticaja**, strukturno svojstven samo gradskom sklopu. Ta činjenica poduzetničkim sudionicima grad čini posebno privlačnim, unatoč tomu što je on, istodobno, zauzet konkurentima.

(iv) **Nova osnova solidarnosti**. Na nju je upozorio, poznato je, još E. Durkheim, opisujući je označnicom: organska. Ona je specifična po tome što pojedincu koji se odvažio na poduzetnički rizik “osigurava” solidarno snosjenje posljedica rizika (osobito nepoželjnih), izvan obiteljskoga/srodničkog kruga. Drukčije rečeno, ona stavlja u izgled mogućnost da međusobno solidarni u podnošenju posljedica poduzetničkoga rizika mogu biti pojedinci čiji se međusobni odnos može opisati imenicom: stranci. Povjerenje iz kojega se takva, organska, solidarnost izvodi leži na strukturnom, ali racionalnom, uvidu, gradskih pojedinaca da su članovi **iste socijalne mreže**, izgrađene procesom funkcionalne diferencijacije gradskoga svijeta rada. Funkcionalno razumijevanje gradskog razvitka, dakle, koje

uspješan razvitak posreduje mrežom međusobno racionalno ovisnih/solidarnih sudionika, kad uspjeh jednoga pridonosi akumulaciji uspjeha u mreži, pa, dakle, povećava i izgled u uspjeh drugoga, zahvaljujući činjenici da je grad kao cjelina postao uspješniji, učvršćuje u iskustvu svakoga posebnog poduzetnika očekivanje da može računati sa solidarnošću drugih, neovisno o tome što su, horizontalno promatrano, ne/srodnici i potencijalni konkurenti. Već i zato nužda da se osigura takva solidarnost tjera poduzetnike na djelovanje na područjima koja su **komplementarna** područjima djelovanja s njim solidarnih sudionika, a nisu im izravnom konkurentskom prijetnjom. Budući da se empirijski raspon takvih mogućnosti lako može iscrpiti, poduzetnik ne može izbjeći nuždu da **imaginarno istražuje a praktično širi** registar (komplementarnih) djelatnosti. Na taj se način u gradu oblikuje i relativno postojana inovacijska praksa koja se ne može svesti samo na neposredne učinke konkurentskoga odmjeravanja.

(v) **Imaginarno produžena individualizacija.** Proces se, poznato je, drži sržnim u građanskoj konstituciji društvenoga poretka. No, ima li se u vidu činjenica da se građanska konstitucija društvenoga poretka ostvaruje “umatanjem” nacionalnoga područja u predloške gradskoga života (urbanizacija), razložno je držati da je individualizacija, kao sastojak grada, starija od njegove uloge sržnog sadržaja građanskog predloška društvene regulacije.

Najkraće rečeno, individualizacija je oblikovni predložak pojedinačne egzistencije, zasnovan na stavu da je pojedinac **autonomnim “proizvodom” vlastite autorske sposobnosti.** Pojedinac, dakle, nastaje samooblikovanjem. Stav, očito je, funkcionira antitetički spram (negradskog) stava po kojemu je pojedinac uratkom tradicije i predaka. Njime se, dakako, ne brišu, a i ne mogu, “dugovi” biologijskoj baštini, obitelji, narodu itd., što ih je pojedinac prisvojio naslijeđem. Ali uvodi se bitna crta razdiobe koja pokazuje da pojedinca treba tražiti **s njezine druge strane**, tamo gdje se linearna determinacija naslijeđem autonomno i aktivno prerađuje po mjeri autorske razlike.

Korijen razlike, kako nije u sastavu baštine, jest u **imaginarnom području** kao neposrednom materijalu pojedinačne autonomije. Zahvaljujući tomu, zbiljski se sadržaj pojedinca ostvaruje u biologijskom/imaginarnom kontinuumu koji se diferencira sposobnošću pojedinca za – samoizmišljanje. Drukčije rečeno, legitimacija gradskoga pojedinca izvodi se iz dokaznice da je on **spособan za autorski rad na vlastitu životu.** Time se u socijalnom iskustvu prirodno približavaju likovi individualizacije i likovi poduzetničkoga ponašanja. Očito je da se oni ne mogu re-

ducirati jedni na druge, već i zbog toga što im je “predmet” bitno različit. Ali na obje praktične putanje na djelu je imaginarna rekonstrukcija prirodno odsutnih životnih mogućnosti. Prije spomenuta gradska obilježja izravno je podupiru i osiguravaju joj položaj **socijalne drame**. Zato imaginarno prekoračenje samo u nesretnim/tragičnim slučajevima skončava u labirintu tlapnje (u kojemu se individualizacija ne odvaja od infantilne dosjetke bez posljedica).

OPĆI LIKOVI GRADSKOGA PODUZETNIŠTVA

D. Harvey (2000.) drži kako gradsko poduzetništvo rabi, u osnovi, četiri glavne “strategije” djelovanja. One se, obično, ne javljaju odvojeno – češći su primjeri njihova praktična kombiniranja. Ali analitička preglednost nalaže opisati ih zasebno.

(i) **Oblikovanje gradskog gospodarskog sloma s obzirom na međunarodno tržište i međunarodnu razdibu rada.** Podatci pokazuju da se u ostvarivanju takva cilja mnogi gradovi služe “klasičnim” prednostima koje stvara raspolaganje određenim “resursom”, ili, pak, povoljna lokacija. No, od sedamdesetih godina dalje brojni su, također, i primjeri zajedničkih gradskih i privatnih investicija u tehničku i socijalnu infrastrukturu s pomoću koje se uspješno oblikuje **specifično metropolsko područje (gradska regija) kao jedinstven izvoznik roba i usluga**. U njegovu okviru sustavno se potiču investicije u nove tehničke sklopove, u stvaranje novih proizvoda, u oblikovanje investicijskih olakšica koje bi trebale privući izvanjski kapital, u podizanje kakvoće radnih skupina na metropolskom području i u slične pothvate. Korisno je uočiti da se poticaji i potpore stvaranju novih tehničkih i proizvodnih predložaka **javljaju u kombinaciji** s investicijskim olakšicama i programima podizanja kakvoće radnih skupina i socijalnih institucija.

Drukčije rečeno, aktivna gradska poduzetnička politika oblikuje se “s druge strane” naslijeđene razvojne crte koju je fosiliziralo klasično “fordističko” industrijsko razdoblje. Njezinu “novu granicu” određuju posve postmoderni uvidi po kojima oblikovanje razvojno sposobna gospodarskog područja nije ovisno samo o odlukama nekolicke industrijskih adresa, nego o **cjelovitoj mreži** raznolikih praksa koje se uzajamno **interaktivno podupiru** proizvedeći međusobne olakšice i novo razvojno ubrzanje na metropolskom području. Raspon spomenutih praksa proteže se od istraživačkih radova na tehničkim inovacijama, preko ekonomskih olakšica, do sukladnih intervencija u institucionalnu i socijalnu infrastrukturu: u takvu okviru

gradsko poduzetništvo “obgrljuje” **registar djelatnosti**. One se uključuju u razvojnu mrežu na temelju njihove, naznačeno je, interaktivno uspostavljene uloge. Posve je očito da takvo “spajanje” raznolikih djelatnosti (inače prije konvencionalno zarobljenih u pojedinim sektorima: gospodarskim, tehničkim, socijalnim itd.) **u novi razvojni sklop** i određuje **racionalnu** osnovu poduzetničke uloge grada.

(ii) **Oblikovanje nove prostorne organizacije ekonomije doživljaja**. U klasičnim primjerima utjecaja turističkoga tržišta na organizaciju gradskoga i metropolskog područja vidljiva je, sada već konvencionalna, razina nove prostorne razdiobe potražnje. S druge strane te granice nalaze se brojni primjeri sustavnoga ulaganja u kakvoću općih životnih prilika na gradskom području, u kulturnu obnovu, u revitalizaciju starih gradskih dijelova, u oblikovanje specifičnih atrakcija u okolišu, najposlije, u raznolike spektakle. (Takav je primjer preobrazba britanskih industrijskih središta.) Cilj spomenutih ulaganja **nije** izravnom posljedicom socijalnih zahtjeva da se uklone s gradskog područja nesnošljive posljedice zapuštenosti ili segregacije. Cilj im je, naprotiv, investicijama u opću kakvoću i simboličku privlačnost gradskog sklopa djelovati na oblikovanje “nove granice” u novom sektoru ekonomije doživljaja. Ne računa se, pri tomu, samo na lokalno tržište određeno mogućnostima stanovnika metropolske mreže. Računa se još i na dobiti analogne onima koje se postižu prije skiciranom usporednom transformacijom proizvodnoga sektora, sukladno međunarodnom tržištu i razdiobi rada.

Drukčije rečeno, osposobljavanje metropolskog područja za ulogu specifičnoga **proizvođača doživljaja** (s pomoću interaktivnih mreža industrije iskustva) stavlja gradskom poduzetništvu u izgled novo područje djelovanja. I na njemu su investicije u gospodarski sklop **neodvojive** od investicija u određena gradska i kulturna dobra. Zato se njegovo oblikovanje i ne može provesti uspješno bez aktivnoga poduzetničkog ponašanja grada. Predvidljivo je da se, istodobno s akumulacijom razvojnih uspjeha na tom području, javljaju i osnažuju nove aspiracije na **ekskluzivno** privatno raspolaganje dobrima koja su u osnovi ekonomije doživljaja (primjerice, privatizacija javnih galerija, muzeja, spomenika kulture, itd.). No, neovisno o praktičnim odnosima spram njih, očito je da se samo manji broj uspješnih pothvata razvio bez razvojne suradnje privatnika s poduzetnički orijentiranim gradom. A, s obzirom na cijene održavanja takvih dobara, čini se točnijom ocjena da se njegova uloga ne može minimizirati ni u razdoblje kad je uspostavljena stabilnost novoga gospodarskog sektora.

(iii) **Prerazdioba utjecaja na komunikacijske, financijske i upravne mreže.** Novi gradski ciljevi na tom području izravno vode drukčijem razumijevanju infrastrukturnih mreža u oblikovanju razvojnoga ubrzanja. U klasičnom industrijskom predlošku pozornost je, uglavnom, bila usmjerena prema bržem razvitku osnovne tehničke infrastrukture te prometnica različite razine. Gradsko poduzetništvo, dakako, ne zapušta njihovu ulogu ni važnost. Ali, baš kao i u prije opisanim primjerima, poduzetničko djelovanje **širi na registar utjecajnih mreža** u kojima je opća komunikacijska sposobnost i snaga grada određena, i njihovom kakvoćom i raznolikošću i gradskim utjecajem na ostalim komunikacijskim sektorima (zrakoplovni promet, telekomunikacije, mediji itd.). Uz pomoć tih mreža grad uspješnije oblikuje nove utjecaje i u financijskim i u upravljačkim mrežama na razinama iznad gradskih. Tako usmjeren poduzetnički napor implicira novu valorizaciju i ekspertnih znanja i institucija u kojima se takva znanja stvaraju i šire sustavnom naobrazbom (različite visoke škole, istraživački instituti, sveučilišta, itd.). Idealna predodžba o zaključnom cilju takva programa je osamostaljivanje grada (točnije: gradske regije) u ulozi proizvođača i nadziratelja znanja koji gospodarske dobiti stječe izvozom komunikacijskih, znanstvenih, financijskih i srodnih usluga. Posve je očito da je takva idealna predodžba pod izravnim tlakom, u gradu inače konvencionalnih, utopijskih silnica. Dakako, hibridnost gradske zbilje izravno priječi mogućnosti “linearnoga” ostvarivanja spomenute predodžbe. No, neovisno o njezinoj (ne)uvjerljivosti, očito je da se u toj skupini likova gradskoga poduzetništva učvršćuje **nova predodžba o modernizacijskoj zadaći grada**. Baš kao što je u ranim fazama modernizacije grad uspostavio novi razvojni predložak uključujući klasičan industrijski sklop u gradsku strukturu, tako u tekućim (također ranim) fazama (post)modernizacije cilja zauzeti analogan položaj inovacijskoga središta koje poželjni socijalni i institucionalni utjecaj ostvaruje na temelju činjenice da u odnosu na svakoga posebnog društvenog sudionika raspolaže **viškom znanja i viškom izvedbenih i komunikacijskih mogućnosti**.

(iv) **Prerazdioba utjecaja na središnju zemaljsku vlast.** Cilj prerazdiobe je stvaranje novoga, **natjecateljskog** odnosa između gradova za dobivanje poslovnih olakšica, poslova nacionalno važnih, nacionalnih poduzetničkih poticaja itd. Nova shema izravno je polemična s konvencionalnom “odozgo” shemom središnje prerazdiobe olakšica i poticaja, zasnovanom na jednoj vrsti paradoksalna rentiranja nerazvijenosti. Premda, na jednoj strani, novi

predložak povećava polazne razvojne prednosti samo onima koji su već razvojno sposobni, njegovi se učinci ne iscrpljuju takvom asimetrijom. Na drugoj strani, predložak stavlja u izgled dekonstrukciju saveza lokalnih i središnjih rentijerskih elita na nerazvijenim ili zapuštenim područjima koje se održavaju samo posredujući zajamčenu središnju potporu. I njih novi predložak nagoni na potragu za drukčijim razvojnim savezima, kako bi u natjecanju za razvojne olakšice i poticaje bile uspješnije. Ipak, dosadašnja bilanca uspjeha na tom poslu nije odveć dojmliiva. Za to su “zaslužni” ponajviše brojni mehanizmi koji rade na fosilizaciji redistribucijskih odnosa, zaštićeni socijalnim i integracijskim legitimacijama. No, upozoriti je, gradsko poduzetništvo ne cilja ugroziti ili relativizirati mehanizme socijalne pravde, nego cilja, orijentirano racionalnošću, uvesti alternativna pravila u nacionalnom natjecanju za razvojne potpore.

GRADSKO PODUZETNIŠTVO I MIJENA RAZVOJNE PARADIGME

Iz opisa osnovnih razvojnih intencija gradskoga poduzetništva nije teško izvesti zaključak da je snaženje gradskoga poduzetništva tijesno svezano s procesom mijene osnovne razvojne paradigme u gradovima razvijenih zapadnih zemalja. Likova mijene ima nekoliko. U ovom ulomku skrivena su tri osnovna.

(i) **Povlačenje klasičnoga fordizma u industriji** i oblikovanje nove industrijske strukture. Proces se zbiva na više razina. Dvije su za svrhu ovoga teksta važnije od drugih. Na prvoj, **tehničkoj**, mijenja se zamisao o optimalnom industrijskom stroju. Naslijeđeni predložak stroja koji računa s opslužnim ljudskim radom povlači se u korist predloška stroja kao **autonomna organizma**. Stroj je toliko savršeniji koliko je sposobniji autonomno reagirati na poticaje i promjene u unutarnjem i vanjskom okolišu te akumulirati i vrednovati iskustva i, najposlije, predviđati. Opća označnica “pametni” sklop postaje glavnim orijentirrom u procjeni njegova djelovanja i njegovih posebnih obilježja. (Primjerice, i njegovi proizvodi trebali bi biti “pametni”, neovisno o tomu jesu li “pametne” samo naprave ili su “pametni” i materijali). Nije odveć teško rekonstruirati osnovne faze evolucije zamisli o novom industrijskom sklopu. Započinje kibernetičkom predodžbom o autonomnom sustavu; napreduje na temelju viševrsnih istraživanja komunikacijskih praksa u svemirskim istraživačkim programima šezdesetih i sedamdesetih godina; postaje osnovom nove industrijske strukture od sedamdesetih godina dalje. U praktičnu oblikovanju te strukture, istra-

žujući posebice njezinu interaktivnu komunikacijsku osnovu, sudjeluju, poznato je, brojne malopoduzetničke tvrtke kao partneri države i gradova.

Na drugoj, urbanoj, razini promjena tehničkoga predloška industrije pokazuje se u odvajanju odlučivanja o gradu od odlučivanja o industrijskom sektoru u gradu. U socijalističkim društvima, poznato je, ta je simbioza zapravo fatalna. U razvijenijim kapitalističkim društvima simbioza nije uznapredovala do izravna podređivanja grada voljama industrijskoga sektora. Ali sintaksa industrijskoga sektora (formativna i regulacijska pravila) drži se, samorazumljivo, i sintaksom gradskoga upravljanja.

Drukčije rečeno, grad se ne definira industrijom, ali o njoj praktično ovisi jer je industrijski sektor najmoćnijim proizvođačem društvene moći u gradskoj zbilji. Posustajanje fordističke paradigme oslobađa mogućnosti razdvajanja grada i industrijskoga sektora kao dviju, **međusobno nesvodivih**, zbilja. Nov predložak osnažuje grad u ulozi nadmoćna sudionika u odnosu na skupine podrijetlom iz posebnih sektora djelatnosti. Time se izravno delegitimiraju i unutarnje tendencije, prisutne inače u svakom sektoru, da se pojedini tehnički režimi dugoročno rentiraju pod nadzorom upravljača tih sektora, ne samo na račun grada; nego i na račun – zajedničke budućnosti. Prekoračujući naslijeđene mreže ovisnosti, gradski upravljači, dakle, otvaraju grad prema imperativima međunarodne razdiobe rada kao temeljne razine na kojoj se generiraju autentična mjerila tehničke uspješnosti gradske industrije. Time je naslijeđena industrijska akumulacija premještena u perspektivu trajne “fleksibilne akumulacije” koja zahtijeva i trajno – gradsko poduzetništvo.

(ii) **Iscrpljivanje “apstraktnog” predloška oblikovanja gradske zbilje.** Složenica – apstraktni grad – nastala je, poznato je, u kritičkoj radionici H. Lefebvrea (vidjeti o tomu, primjerice, u Paetzold, 2000.). Posrijedi je etiketa koja upućuje na oblikovnu sintaksu (ali i na ontičke predloške) koji se izravno naslanjaju na **metode industrijskoga raspolaganja** životnom zbiljom i životnim dobrima. Na djelu je, po ocjeni H. Lefebvrea, dalekosežna redukcija koja životne razlike poništava apstraktnim općim/istim, što ga predvidljivo oblikuje i proizvodi (paleo)industrijski sektor.

Povlačenje klasičnoga fordizma i praktična preobrazba industrijske tvornice u pogon “organske” tehnike, izravno ovisan o znanju, osnažuje i proizvodne i ekološke mreže u gradu, dotada njezinom dominacijom zaklonjene ili potisnute na rubove društvene zbilje. Proces (iznova) afirmira strukturnu dubinu grada, njegove višestruke, nerijetko i labirintske, mogućnosti. Time se, ponajprije, učvr-

šćuje nesvodljiva različitost gradske zbiljnosti; a socijalno iskustvo kroz koje se ona potvrđuje i priznaje postaje moćnim uporištem alternativnih predložaka oblikovanja. Sržna regulativna ideja, oko koje se oni razvijaju, poučava da je grad **nesvodljivo životno mjesto**. Njegova se nesvodljiva različitost, na jednoj razini, učvršćuje odgovarajućim mrežama novih označitelja; a, na drugoj, odgovarajućim poduzetničkim postupcima gradskih sudionika. Boreći se za uvjerljivu razvojnu legitimaciju, oni sada **nužno** u legitimaciju unose i obvezu da u poduzetničkoj praksi potvrđuju grad u njegovoj mjesnoj posebnosti. Zahvaljujući tomu, **rad na gradskoj budućnosti i rad na mjesnom identitetu grada postaju novim blizanačkim parom**. Već se i zato brojne investicije u novu ekonomiju doživljaja usmjeruju u dobra koja su, upravo zato što su mjesna, bez otiska na drugom mjestu, uspješnim izazivačima i poticateljima proizvodnje doživljaja.

(iii) **Snaga gradskog identiteta**. U istom “paketu” osnovnih promjena u kojemu su i promjene opisane u prethodnim ulomcima, nalazi se promjena koja se očituje snaženjem važnosti gradskoga identiteta u socijalnom iskustvu njegovih žitelja. Na oblikovnoj, izvanjskoj razini, proces se očituje u raznolikim praksama koje najmanje netočno sažimlje složenica arhitektonskoga autoriteta K. Framptona – **kritički regionalizam**. Na socijalnoj razini, proces se očituje u jasnoj diferencijaciji gradske samosvijesti kao **zajedničkoga sadržaja** u djelovanju razvojnih sudionika u gradu. Opća osnova tih sadržaja obuhvaća dvije osnovne odrednice: **povijesno i kulturno pamćenje grada**. Zahvaljujući integraciji tih dvaju likova kolektivne memorije u spoznajnu osnovu razvojnoga djelovanja gradskih sudionika, sheme gradskoga identiteta stječu **posebnu regulativnu važnost**. Njihova prisutnost jamči da kontinuitet razvitka nije samo zgoljni kontinuitet u akumulaciji apstraktnih dobiti nego, u isti mah, i kontinuitet jedne zajednice i njezine vrsnoće.

Na toj se podlozi postupno osamostaljuje posebna “simbolična ekonomija” (Zukin, 2000.) koja gradskom poduzetništvu osigurava važne poticaje. Ona je, svakako, jednim korijenom nasljednica općeg simbolizma robne razmjene. Ali, vidjelo se, taj simbolizam dobro funkcionira i u granicama “apstraktnoga grada”. Zato se njezin sadržaj **ne može mehanički reducirati** na zgoljni sadržaj robnoga simbolizma. Gradsko poduzetništvo, preuzimajući obveze u mrežama gradskog identiteta, u taj simbolizam dodatno upisuje označitelje grada **kao povijesne i kulturne riznice**. Nastali se proizvodi, stoga, dvostruko “kodiraju”. Na prvoj su razini robnim izazivačima potrošačkih želja; na

drugo su razini doživljajnim izazivačima ponosa na grad i **želja da se baš u njemu iskuse neponovljiva iskustva.** Svakako, u takvim je poduzetničkim intencijama prisutna i opasnost od zgoljne “karnevalizacije” grada i pretvaranje njegova razvitka u ciničnu razmjenu opsjena, neovisno o tomu jesu li one “samo” tvorevina klasična kulturnog sektora ili su, istodobno, i graditeljskim špekulacijama.

Skicirane promjene (a spomenute su samo one tematski važnije) u teorijskim se raspravama klasificiraju na crti razdiobe modernoga i postmodernog predloška razumijevanja društvenog razvitka. Na kojim glavnim točkama ta razdioba počiva, pokazali smo drugdje (vidjeti Rogić, 2000.). Na ovom mjestu držimo dostatnim tek upozoriti da se **gradsko poduzetništvo, kao posebni lik oblikovanja gradskoga razvitka, prirodno ukorjenjuje u praksama postmoderniteta.** To je vidljivo, napokon, i u praksama velikih metropolskih regija s priznatim naslovom – svjetske metropole. Na područjima na kojima **ne mogu više računati s klasičnim monopolima** i one, s pomoću gradskoga poduzetništva, oblikuju glavne koridore za uspješnu budućnost.

GRADSKO PODUZETNIŠTVO I AKUMULACIJA SOCIJALNOGA KAPITALA

Povijest europske urbanizacije pokazuje da se ona može razumjeti i kao dugoročni program “premještanja” mreža socijalnoga kapitala pod ekskluzivni nadzor grada (Putnam, 1993.) Na taj zaključak upućuju i ulomci predočeni u prvom dijelu ovoga teksta. Grad, osobito u modernu razdoblju, ne samo što nadmoćno privlači kompetentno stanovništvo nego socijalne mreže nastale u gradskom sklopu, i pod posrednim pokroviteljstvom grada, raspolažu i s većim zalihama socijalnoga povjerenja i s većim mogućnostima ostvarivanja pojedinih ciljeva.

No, u razdoblju klasične (paleo)industrijalizacije koja se dovršava u, kako je naznačeno, klasičnu fordizmu (s tvornicom u središnjoj ulozi, koja se održava masovnom serijskom proizvodnjom), struktura gradskoga društva asimetrično postaje ovisnom o društvenoj moći industrijskoga sektora. Ta se činjenica zrcali u množini posebnih gradskih praksa; njezinim je najpreglednijim sažetkom sintaksa oblikovanja i upravljanja gradom koja njime, kako je prije naznačeno, raspolaže kao industrijskim/tvorničkim dobrom. Na toj se podlozi smanjuju socijalne distancije između pojedinih gradskih sudionika s različitih razina zbilje. No, smanjivanje nije posljedicom načina na koji se

spomenuti sudionici autonomno konstituiraju u gradu; nego je stvarnim pokazateljom njihove ovisnosti o mehanizmu prerazdiobe društvene moći koju nadzire industrijski sektor. Zbog toga smanjivanje socijalnih udaljenosti točnije zrcali **uspješnost u industrijskom discipliniranju** različitih gradskih sudionika, nego njihovu zbiljsku međuovisnost, nastalu na podlozi autonomno oblikovane uzajamne integracije.

Posve je očito da ta činjenica djeluje i na oblikovanje poslovnih socijalnih mreža u gradskoj zbilji i na glavne predloške socijalnoga povjerenja.

Prije spomenuta, organska solidarnost svakako ima kakvoću strukturno neovisna mehanizma oblikovanja mreža povjerenja i utjecaja. Ali, ona je, unatoč tomu, izravno izložena industrijskom discipliniranju. U novom kontekstu racionalna osnova te solidarnosti koju, vidjelo se, Durkheim izvodi iz gradske subjektivnosti kao autonomne zbilje, **reducira se** na likove racionalnosti koje izravno nadzire i socijalno redistribuira industrijski sektor. Sukladno tomu, i mreže i likovi povjerenja ostaju zarobljeni barem na označiteljskoj razini, pomagalicima koja sudionicima na raspolaganje stavljaju industrijske tvrtke i njihove vanjske organizacije.

Ide li se naznačenim tragom, razložnom se čini pretpostavka da je u gradovima razvijenijih zapadnih zemalja u razdoblju modernizacije do, približno, sedamdesetih godina, temelj razvojnoga povjerenja i socijalnih mreža koje se, zahvaljujući njemu, oblikuju – **kakvoća industrijske legitimacije** kojom svaki sudionik mreže navlastito raspolaže. Sukladno tomu, na ukupnu kakvoću socijalnoga kapitala izrazitije djeluju **sektorske** mreže (s korijenom u pojedinim gospodarskim sektorima) te **profesionalne mreže** koje se, na temelju opće sintakse industrijskoga discipliniranja socijalnih sudionika, funkcionalno diferenciraju. Svakako, empirijske su varijacije spomenutih mreža raznolike, ovisno o mnogostrukim učincima svakodnevna konteksta u različitim gradovima. Zato se i modaliteti njihovih međusobnih odnosa trebaju predočiti “šareno”. Ali se, na drugoj strani, njihove konstrukcijske granice ne mogu predočiti autonomno, dakle neovisno o pravilima klasične (paleo)industrijske sintakse. Stoga najvećim socijalnim kapitalom raspolažu industrijske korporacije i profesionalne mreže koje su se oblikovale po njihovim pravilima i s njihovom potporom. Sposobnost grada da, kao relativno autonomni društveni sudionik, uspješno oblikuje navlastite mreže, sa sukladnim temeljima povjerenja, **ograničene su** na rubne likove komunalnoga upravljanja s nevelikim do- mašajima izvan njegovih granica.

Odlučnije djelovanje grada kao poduzetnika, od sedamdesetih godina nadalje, teži, vidjelo se, **sinergijski** povezati razvojne sposobnosti koje se oblikuju u klasičnim gospodarskim sektorima s mogućnostima koje grad, kao cjelovita hibridna zbilja (fizička-socio/kulturna) u svojoj strukturi krije. Predmet njegova poduzetničkog posredovanja nije, vidjelo se, samo skup razvojnih dobara određljiv u gospodarskoj zbilji; nego grad kao **cjelovita** tvorba (post)modernizacije. U razvojnu djelovanju njegovi su učinci dvostruki: na jednoj su strani učinci gospodarskoga “stroja” prisutna u gradu kakvoća kojih se procjenjuje globalnim mjerilima, na drugoj su strani učinci hibridna socijalnog “stroja” kakvoća kojih se predočuje globalnim mjerilima **lokalne privlačnosti**. Već i zbog toga socijalne mreže kojima se gradsko poduzetništvo služi, i na koje se u djelovanju naslanja, te osnova razvojnoga povjerenja, nužno **postaju raznovrsnije**. Opći smjer njihove obnove i rekonstrukcije sukladan je općem smjeru stvaranja nove urbane legitimacije bez koje gradsko poduzetništvo ne može uspješno djelovati.

Izravna je posljedica skiciranih činjenica razvitak i širenje **komplementarnih socijalnih mreža** u odnosu na mreže stabilno oblikovane u razdoblju klasična fordizma. Važnije su od drugih **teritorijalne mreže** i **inovacijske mreže**. Prve imaju korijen u doživljaju pripadnosti gradu i gradskoj regiji. Budući da novu tehničku i proizvodnu strukturu gradsko poduzetništvo teži oblikovati po mjerilima globalne efikasnosti, dakle suprotno lokalnoj autarkiji, i doživljaj pripadnosti oblikuje se na temelju autonomna odbira sudionika, a odbir implicira da doživljaj pripadnosti **nije istovjetan** s podređenošću lokalnim životnim uvjetima. Druge imaju korijen u činjenici da je horizont gradskoga poduzetništva otvoren zbog jednostavne činjenice što se njegova najbolja rješenja neposredno izvode iz imaginacije, a ne iz industrijske tradicije (jer im je zadaća izazvati interaktivne i sinergijske posljedice u odnosima **između** gospodarskih i društvenih sudionika).

Posve je očito da se međusobni odnosi ta četiri osnovna tipa mreža oblikuju sukladno ljestvici koju definiraju polovi: konfliktnost-sinergija. Predmet je posebnih istraživanja kakve su se mreže i zbog čega oblikovale u odabranim slučajevima. No izvan je rasprave da se u njihovim “džepovima” skupljaju drugi posebni oblici razvojne solidarnosti, zasnovani ili na mrežama ograničena domašaja ili na povremenim kampanjama (obiteljske mreže, humanitarne mreže, supkulturne mreže itd.). Korisno je na ovom mjestu još uočiti da gradsko poduzetništvo, suprotno industrijskom discipliniranju društvenih sudionika, ob-

vezuje njihovo djelovanje interaktivnom ovisnošću koja je **lokalno diferencirana, ali translokalno otvorena** (i prema vanjskim područjima razvojne ekspanzije i prema imaginarnim mogućnostima proizvodnje inovacija).

Promatraju li se učinci gradskoga poduzetništva iz naznačene perspektive, postaje očito da se gradsko poduzetništvo izravno naslanja na nemali broj preinaka u akumulaciji socijalnoga kapitala. Idealnotipski cilj takve akumulacije je grad na položaju **globalnoga središta razvojnog utjecaja**. Samorazumijeva se relativna autonomija grada u održavanju takva položaja u odnosu na državu ili nadržavne saveze. Drukčije rečeno, položaj se **ne održava političkim sredstvima**, premda ni ona nisu neuporabljena. Održava se, ponajprije, tvorbenom uspješnošću u oblikovanju posebnih likova i sektorskoga i gradskoga razvitka, i u načinima uklanjanja zapreka s kojima se oni suočavaju. Nije netočno ustvrditi da je korijen takva djelovanja u osnaženoj tradicionalnoj korporacijskoj predodžbi o gradu. Premda je označnica “korporacijska predodžba” (prije spomenuto) sredstvo iz gradske povijesti; zahvaljujući uglavnom njemu grad se uspješno i obnavljao u ulozi **generaliziranoga proizvođača – poželjnih socijalnih stanja**.

ŽIVJETI U HRVATSKOJ

Na temelju izloženoga zasnovano je vjerovati da je snažnije gradsko poduzetništvo korisna i važna sastavnica u obnovi poduzetničkih sposobnosti razvojnih sudionika u hrvatskom društvu. Pak, izrada preciznijega portreta raspoloživih mogućnosti u tom pogledu nalaže oštrij pogled izbliza.

(a) Ograničenja

S obzirom na ukupnu, socijalnu i političku, povijest druge modernizacije u Hrvatskoj (vidjeti Rogić, 2000.) mora se računati s više ograničenja u razvitku domaćega gradskog poduzetništva. Ta su ograničenja samo djelomično sukladna ograničenjima u oblikovanju “pravog” poduzetništva (vidjeti Čengić, 2001.).

(i) Skromne gradske dimenzije. U hrvatskoj urbanoj mreži većinski su članovi mali i srednji/mali gradovi (vidjeti Rogić, Salaj, 1999.). Veličinom se odvajaju, poznato je, samo četiri grada: Zagreb, Split, Rijeka i Osijek. Već i zbog toga je njihova sposobnost oblikovanja gradske regije, **kao zbiljskog proizvođača** roba i usluga, ograničena. Nerijetko se jedinstvo regije održava na temelju političkoga discipliniranja područja, a ne na temelju razvojne funkcio-

nalne prerazdiobe sposobnosti za razvitak. Na drugoj strani, vidjelo se, gradsko poduzetništvo bolje uspijeva u velikim i većim gradovima u kojima je, kako je prije naznačeno, lakše postići potrebnu komunikacijsku gustoću i autonomno artikulirati socijalni kapital. Uklanjanje takve poteškoće novom urbanizacijom nije vjerojatno. Ocjena nije naslonjena na skepsu spram gradskih sposobnosti, nego na činjenicu da u Hrvatskoj ruralne pričuve za novu urbanizaciju zapravo – nema. K tomu, s privlačnim ponudama postojećim skupinama hrvatskim gradovima uspješnije konkuriraju već izgrađene urbane regije u europskom susjedstvu. Privlačnost je toliko veća koliko stavlja u izgled samo privremeno izbjivanje useljenika.

(ii) Predmoderna socijalna konstrukcija industrije.

Njezin je korijen u činjenici da se industrijalizacija u hrvatskom društvu, u socijalističkom razdoblju, oblikovala, ponajviše, kao sredstvo stjecanja političke legitimacije tada novoga sloja političkih upravljača, a ne na podlozi razvojne racionalnosti poduzetničkih mreža. Izravna je posljedica te činjenice socijalno razumijevanje industrije kao **novoga rentnog dobra** koje je zamijenilo dotadašnja prirodna dobra (ionako već oskudna u ponudi). Zato je industrijski sektor mogao socijalno funkcionirati u rasponu od skupa lokalnih spomenika načelne modernosti do skupa dobara koja se maštovito rentiraju u raznolikim spletovima i savezima političkih i lupeških mreža. Samo u sretnim slučajevima, kad je već djelovao zametak poduzetničke racionalnosti, (sačuvan u memoriji grada kao teritorijalne korporacije), skicirana recepcija industrije bila je izložena protuprotitisku, pa je daljnji razvitak ovisio o tegobnoj ravnoteži rentijerskih i poduzetničkih sudionika. Ukupno uzevši, dakle, akumulacija socijalnoga kapitala u gradovima s tako nastalom industrijskom strukturom nije napredovala oslonjena na sektorske i profesionalne mreže, nego na temelju njihove konfliktne ovisnosti o političkoj mreži monopolno odvojenoj u ulozi djelatelja **razvojnih legitimacija**.

Na toj se podlozi oblikovala i nova “poduzetnička” tradicija. Njezin je glavni lik rentijerskoga podrijetla, pa u praktičnu djelovanje rabi predložak: **privatizacija dobiti – socijalizacija gubitaka**. Budući da ni jedno ni drugo nije moguće bez spomenuta monopolna položaja političkoga sektora u ulozi djelatelja mjerila razvojne efikasnosti, prirodni smjer ponašanja spomenuta lika je akumuliranje nadzornih političkih ovlasti kako bi državu mogao imati trajno na raspolaganju kao mehanizam prerazdiobe dobiti u vlastiti džep, a gubitaka u državni proračun (mehanizam “posudi mi državu”). Na toj je osnovi oblikovanje gradske

regije moguće samo kao jedna vrsta političkoga discipliniranja lokalnoga područja koje grad “koristi” samo kada je potrebno minimizirati investicije u štete, socijalne ili zdravstvene, koje su nastale političkim konstruiranjem industrijskoga sektora u gradu.

(iii) Monofunkcionalnost gradskoga gospodarstva.

U više je, i ekonomskih i sociologijskih, analiza argumentirano kako je razvitak većega broja hrvatskih gradova u skupini – srednji i mali – naslonjen na monofunkcionalnu osnovu. To znači da gradsko gospodarstvo izravno ovisi samo o jednoj gospodarskoj grani, točnije, samo o jednom velikom poduzeću. Ovisnost ne dopušta razdvojiti odlučivanje o poduzeću od odlučivanja o gradu, što je, vidjelo se, **nulti uvjet** osnaživanja gradskoga poduzetništva. U tom su pogledu poučni podatci dobiveni anketiranjem u gradu Kutini (tablica 1.).

Tablica 1.
Tko utječe na razvitak grada
Kutine? (%)

Sudionik	Stupanj utjecaja			
	izrazito	donekle	uopće ne	ne može ocijeniti
1. gradsko poglavarstvo	32,3	45,8	14,2	7,8
2. stručnjaci	10,2	46,1	33,3	10,3
3. “obični” građani	10,7	35,5	48,4	5,4
4. Petrokemija	70,9	22,9	2,9	3,2
5. političke stranke	30,8	36,2	22,9	10,1

Izvor: Dokumentacija Instituta Pilar, 2002.

Kontrolni podatci pokazuju da anketirani nemaju negativan stav spram poduzeća Petrokemija. Ali, neovisno o tomu, razdioba zorno pokazuje da je na djelu monofunkcionalna razvojna osnova u kojoj je gradski razvitak zazbilj **unutarnjom posljedicom** razvitka jednoga poduzeća. Posve je očito da se na takvoj podlozi ne može autonomno oblikovati odlučivanje o gradu, pa, dakle, ni gradsko poduzetništvo kao opći predložak ostvarivanja te autonomije. Već i zato uloga stručnjaka i gradske javnosti ne probija granice djelovanja marginalnih sudionika. Ponavljamo, primjer je uzet jer je školski jasan. No Kutina po tomu nije posebna. Na srodan su način “konstruirane” razvojne osnove množine hrvatskih gradova.

(iv) Autarkična osnova evolucije socijalnoga kapitala. U socijalističkom razdoblju, poznato je, mjerila su razvojne racionalnosti, osim što su, kako je naznačeno, rubnim proizvodom političkoga legitimiranja industrije, posve određena dogmatičnoj redukciji procesa modernizacije na likove modernizacije “odozdo”. Budući da se, pak, liko-

vi modernizacije “odozdo” pretežno uspinju na temelju, prije skicirane, rentijerske predodžbe o poduzetničkom djelovanju, načelna se epohalnost, na kojoj inače počiva ideologijska osnova druge hrvatske modernizacije, fragmentira dosjetkom o **epohalnoj kakvoći lokalnoga (revolucionarnog) iskustva**. Na toj se podlozi svaki oblik luptačke dosjetljivosti, zaštićen skrbi za lokalni gradski razvitak, lagodno promiseće u manekena-na-čekanju za pokaz na imaginarnoj svjetskoj izložbi lokalnih dostignuća. Time je evolucija likova modernizacije “odozdo” strukturno odvojena od napora da se subjektivitet tih likova potvrđuje u mrežama i po konstrukcijskoj sintaksi modernizacije “odozgo” (dakle, modernizacije oblikovane kao globalni proces). U nastalim reduciranim mrežama razvojne mobilizacije najbolje su ukorijenjeni sudionici s dobrim imitativnim darom.

Budući da predložak: privatizacija dobiti – socijalizacija gubitaka ima kakvoću poretkom legitimirana predložka, nema nikakva dostatna proturazloga u autarkičnu okviru lokalnoga razvitka ne učvršćivati i posve nastrana mjerila razvojne “vrsnoće”. Zahvaljujući tomu, akumulacija socijalnoga kapitala u hrvatskim gradovima u promatranom razdoblju **ostala je odsječena od akumulacije u kontinentalnoj urbanoj mreži**. Devedesetih godina, kada je utjecaj u toj mreži postao bitan za daljnju modernizaciju, nisu se mogle samoidentificirati hrvatske skupine koje s njim mjerodavno raspolažu. Štoviše, izloženost agresiji udaljenost od tih mreža još je dodatno i povećala. Koliko je vidljivo, samo su rijetki hrvatski gradovi to ograničenje pokušali “horizontalno” ublažiti, stvaranjem posebnih, premda nažalost samo simboličnih, saveza.

(v) **Strategijski konfuzna država**. U prethodnim ulomcima naznačeno je da se gradsko poduzetništvo konstituira i oblikovanjem nove konkurentne mreže u natjecanju gradova za određene državne programe, projekte, olakšice itd. Na taj su način pojedini američki gradovi privukli velike državne investicije u svemirska istraživanja, primjerice. Ili talijanski gradovi investicije u istraživanje i zaštitu baštine itd. Posve je očito da se riznica hrvatske države ne može uspoređivati s riznicama razvijenih kapitalističkih država. Opća nestašica novca, kako pokazuju i brojna istraživanja “tranzicijskoga poduzetništva”, pogađa, dakako, i hrvatsko društvo, pa i gradsko poduzetništvo u njemu. Ali bit poduzetništva i nije u prirodnu rentiranju zajamčenih dobara (u ovom slučaju novca). Ono se konstituira, pokazalo se u prijašnjim ulomcima, na zbiljskom/imaginarnom kontinuumu razvojnih mogućnosti. Njihovo oblikovanje izravnom je zrcalom kakvoće poduzetničko-

ga sudionika. Koliko je veći broj razvojnih izazova s kojima se u definiranju kontinuuma računa, toliko je i poduzetnik "realističniji".

S obzirom na opise predočene u prijašnjim ulomcima, hrvatski gradovi **ne proizvode** praktične izazove s većom mobilizacijskom snagom. Već i zbog toga gradsko upravljanje lako propada u redistribucijske likove komunalne skrbi. Razložno je očekivati da će uočeno prazno mjesto nastojati, barem privremeno, zauzeti država **kao adresa s koje se upućuju nacionalni razvojni izazovi gradovima** koji se pozivlju na natjecanje za određene državne programe. Eda bi tako što država mogla činiti, potrebno je da i njezina administracija napusti inače dosta zavodljivu zamisao da je strateški konfuzna država idealnim oblikom demokratske države (koja "samo" oblikuje opće uvjete i pravila djelovanja obvezatna za sve društvene sudionike). Postmoderna konstrukcija državnoga upravljanja, naprotiv, implicira **strateški diferenciranje državne upravljačke osnove** (vidjeti o tomu u: Castells, 2000., posebno o "razvojnoj državi"). Partnerstvo s gradovima u ulozi posebnih teritorijalnih poduzetnika u tom je pogledu i više nego korisno pomagalo. Ali u hrvatskim prilikama, uglavnom, rubno.

(b) Obrisi predodžbe o zadaćama gradskoga poduzetništva u hrvatskom javnom iskustvu

Unatoč prije spomenutim ograničenjima koja otežavaju konsolidaciju gradskoga poduzetništva u hrvatskim prilikama, istraživački uvidi, premda nesustavni, pokazuju, međutim, da se ipak mogu jasnije nazrijeti obrisi javne predodžbe o njegovim zadaćama i glavnim uporištima. Empirijski podatci, koji se u ovom ulomku rabe, dobiveni su tijekom nekoliko istraživanja u četiri hrvatska grada različite veličine i evolucije: u Zagrebu, Rijeci, Sisku i Kutini.²

(i) Dvosmislena bilanca koristi i šteta od dosadašnjega razvitka. Kako žitelji spomenutih gradova bilanciraju koristi i štete od dosadašnjega razvitka gradova u kojima žive vidljivo je u idućim tablicama (tablice 2. i 3.).

Stavimo li u zagradu varijacije izravnije svezane s posebnim lokalnim prilikama, postaje očito da se glavne koristi, po ocjeni upitanih, sabiru oko dvije osnovne odrednice. To su: **siguran i ugodan život u gradu i napredak grada kao hrvatskog kulturnog i intelektualnog središta.** Po ocjeni upitanih, uvjeti za bolju budućnost mladih nisu stvoreni, a nije nastalo ni za razvitak sposobno gradsko gospodarstvo. Drukčije rečeno, oblikovali su se gradovi u kojima **je ugodno živjeti, ali se u njima nema od čega živjeti.**

Tvrdnje	Grad			
	Kutina	Rijeka	Sisak	Zagreb
1. Razvio se grad siguran i ugodan za život	66,3	71,0	36,8	54,0
2. Stvoreno je gradsko gospodarstvo s obilnom ponudom radnih mjesta i dobrim mogućnostima zarade	10,6	18,6	3,5	4,2
3. Stvoreni su uvjeti za bolju budućnost mladih ljudi	6,9	13,1	2,9	4,5
4. Povezao se s razvijenim svijetom i postao njegov dio	26,1	44,7	5,6	38,1
5. Postao značajno hrvatsko kulturno i intelektualno središte	41,2	47,0	16,7	83,5
6. Stvorene su mogućnosti da svatko odabere način života koji mu najviše odgovara	30,6	28,3	10,3	21,9

Tablica 2.

Koristi od dosadašnjeg razvitka u gradu (%)

Napomena: * Podatci su u %; obuhvaćaju odgovore “u potpunosti se slažem” i “uglavnom se slažem”, a u svezi s ponuđenim tvrdnjama).

** *Izvor:* dokumentacija Instituta Pilar

Tvrdnje	Grad			
	Kutina	Rijeka	Sisak	Zagreb
1. Zapušteno je gradsko zelenilo i gradski okoliš	28,0	78,3	57,3	61,2
2. Onečišćeno je more/rijeka i uništen život u moru/rijeci	-	87,2	77,9	75,0
3. Razvile su se grane industrije koje štete razvitku i prosperitetu grada	24,3	77,9	48,4	42,7
4. Stvoren je prometni kaos, otežano je odvijanje gradskoga prometa	45,6	70,4	52,9	91,1
5. Uništen je tradicionalni način života	40,3	73,3	52,8	70,7
6. Narušen je izgled grada lošim urbanističkim i građevinskim zahvatima	45,4	57,3	41,6	59,3
7. Stvoreno je previše opasnosti od rizika za život građana	23,8	34,7	36,3	63,9

Tablica 3.

Štete od dosadašnjeg razvitka u gradu (%)

Napomena: * Podatci su u %; obuhvaćaju odgovore “u potpunosti se slažem” i “uglavnom se slažem”, a u svezi s ponuđenim tvrdnjama).

** *Izvor:* dokumentacija Instituta Pilar

Bilanca šteta pokazuje da se dosadašnji razvitak negativno oblikovao kao **aktivno uništavanje prirodnoga okoliša i proizvodnja prometnoga kaosa**. U većim gradovima, k tomu (Zagreb, Rijeka), narušen je tradicionalni gradski način života, a ukorijenile su se i industrije koje štete gradskom prosperitetu (tablica 3.).

Treba uzeti u obzir da se razvitak, ocijenjen na izložen način, oblikovao, pretežno, pod nadzorom socijalističke države i totalitarnih likova njezine prakse. Devedesetih godina, pak, u mreži likova "divljeg kapitalizma" (Županov). U oba predložka gradsko poduzetništvo aktivno je **reducirano na priručne prakse komunalnoga upravljanja**, zatvorene u obzor "kratkoga trajanja", a socijalno poduprto, po pravilu, iscrpljenošću gradskoga proračuna. Posve je očito da u takvu predložku autentična tumača gradske budućnosti, zapravo, i nema. Već i zbog toga je moguć paradoks da je "glavni zgoditak" na razvojnoj lutriji siguran i ugodan život, ali bez ikakve pouzdane osnove za budućnost i bez gradskoga subjekta pripravna strateški se suočiti s nastalim štetama. Ponuđena slika dobiti i šteta izazvanih prethodnim predlošcima gradskoga razvitka može se, dakle, pročitati i kao implicitna poruka da se treba autonomno diferencirati novi gradski subjekt razvitka, ukorijenjen u gradu i pripravan djelovati **s pomoću grada** kao nultog/polaznog dobra.

(ii) Zanemarene djelatnosti u gradu. U idućoj tablici (tablica 4.) vidljivo je koje djelatnosti upitani drže zanemarenima u dosadašnjem razvitku u gradu u kojemu žive.

Tablica 4.
 Zanemarene djelatnosti (%)

Djelatnost	Grad			
	Zagreb	Rijeka	Sisak	Kutina
1. Industrija	51,9	14,6	63,2	56,5
2. Turizam	64,9	74,0	83,8	82,0
3. Ugostiteljstvo	15,2	43,8	22,4	31,2
4. Poljoprivreda u gradskoj okolici	58,5	61,5	70,4	55,9
5. Promet	55,2	47,1	41,5	62,6
6. Zanatstvo	57,4	48,3	58,8	69,8
7. Uslužne djelatnosti	27,3	40,5	39,8	50,9
8. Trgovina	13,1	14,7	10,9	8,5
9. Izobrazba	46,2	42,7	49,5	53,9
10. Kultura i znanost	54,8	55,5	61,3	60,3
11. Sport	34,8	51,9	45,9	42,0
12. Zdravstvo	70,1	63,9	72,1	82,8

Napomena: * Podatci su u %; obuhvaćaju odgovore "u potpunosti se slažem" i "uglavnom se slažem", a u svezi s ponuđenim tvrdnjama).

** *Izvor:* dokumentacija Instituta Pilar.

Razdioba podataka pokazuje da uvjerljivo najveći broj upitanih građana drži kako su bili podcijenjeni **zdravstvo i turizam**. Na drugom je mjestu **poljoprivreda u gradskoj okolici**. Na trećem su **kultura i znanost**, a na četvrtom **zanatstvo**. Na petom je mjestu **promet**. Po ocjeni anketiranih zanemaren je bio i primjereni industrijski razvitak (šesto mjesto). Najmanje je bio podcijenjen razvitak ugostiteljstva, trgovine i usluga. Uzme li se u obzir opći komunikacijski kontekst anketiranja, razložno je pretpostaviti da je posljednji nalaz pod izravnim utjecajem javne ocjene da su posrijedi djelatnosti s velikom koncentracijom špekulantskoga kapitala, u kojima se do velikih zarada dolazi poprijeko i bez rada.

No neovisno o tomu, dobivena slika ukazuje na to da je u iskustvu anketiranih građana dosadašnji razvitak bio dvostruko selektivan. Na prvoj razini dugoročno je zatirao razvitak djelatnosti kakve su turizam, zdravstvo, obrt, poljodjelstvo ili znanost. Budući da je na djelu razvitak naslonjen na periferijsku inačicu fordizma, takav je njegov učinak, zapravo, **tipičan**. Na drugoj razini model razvitka zatire mogućnosti oblikovanja nove tehničke osnove, osobito u industrijskim granama. Zato se industrijska evolucija u javnom iskustvu u anketiranim gradovima pojavljuje kao svojevrсно **poprište propuštenih šansa**, a ne primjerenih razvojnih reakcija. Ne računa li se skupina anketiranih u Rijeci, ostali anketirani, uvjerljivom većinom, ističu ocjenu kako je, zapravo, središnjom “žrtvom” dosadašnjega razvojnog predložka – industrijski sektor.

Usporede li se skicirani podatci s, prije opisanim, glavnim strategijskim silnicama gradskoga poduzetništva, nije teško uočiti da su njegovim prioritetima pretežno sektori koje su anketirani građani ocijenili posebno zanemarenima. Zato držimo zasnovanom hipotezu da i u hrvatskom javnom gradskom iskustvu djeluje skup stavova spram dosadašnjega razvitka koji **izravno olakšava rad i izgrađivanje gradskoga poduzetništva**.

(iii) Odlučujući razlozi za poticanje razvitka pojedinih grana. U idućoj tablici nalaze se podatci koji pokazuju kako anketirani ocjenjuju listu ponuđenih “odlučujućih razloga” (tablica 5.).

Vidljivo je da anketirani građani drže važnijima od drugih mogućnost zapošljavanja, dakle, množenja radnih mjesta, perspektivu koju djelatnost otvara mladima. Slično je rangirana i ekologijska obzirnost djelatnosti. Važnom drže i mogućnost zapošljavanja lokalnih zaposlenika.

Na drugoj strani, jedini kriterij s manjinskom potporom anketiranih je tradicionalna sklonost lokalnoga stanovništva određenim djelatnostima. Njegovu važnost isti-

Tablica 5.

Odlučujući razlozi za poticanje razvitka pojedinih djelatnosti (%)

Razlozi	Grad			
	Zagreb	Rijeka	Sisak	Kutina
1. Tradicionalna sklonost prema određenim djelatnostima	21,7	39,4	29,5	25,9
2. Mogući uspjeh na tržištu, profit	61,5	65,9	64,9	67,5
3. Ekološka prihvatljivost i čistoća djelatnosti	70,0	76,4	68,2	75,4
4. Zainteresiranost poduzetnika i mogućih ulagača za djelatnost	62,6	63,1	68,4	75,2
5. Zainteresiranost mladih za dotičnu djelatnost	62,5	67,0	72,3	78,6
6. Mogućnost korištenja domaće radne snage, bez veće potrebe zapošljavanja ljudi iz drugih krajeva Hrvatske ili inozemstva	60,5	63,0	80,3	83,0
7. Mogućnost zapošljavanja što većeg broja nezaposlenih	84,4	79,1	92,3	93,1

Napomena: * Podatci su u %; obuhvaćaju odgovore “u potpunosti se slažem” i “uglavnom se slažem”, a u svezi s ponuđenim tvrdnjama).

** Izvor: dokumentacija Instituta Pilar.

če nešto više skupina anketiranih u Rijeci, polazeći, zacijelo, od uvida da je tamošnja **industrijska tradicija** nastala dugotrajnom akumulacijom znanja i umijeća te primjerenom načina života pa da, stoga, nastali socijalni kapital i nije zanemariv. Ipak, i ta je skupina manjinska u usporedbi s drugima.

Upozoriti je da anketirani **nisu uskratili** većinsku potporu profitu i interesu poduzetnika kao pokretačima razvitka pojedinih djelatnosti. No, razdioba pokazuje, potpora je, jednostavno, “ograda” kriterijima kojima se otkriva i socijalna i razvojna kakvoća posljedica koje odabrana djelatnost treba izazvati. Bez takvih se posljedica razvitak posebnih djelatnosti teško može odvojiti od zgošnjega egoizma “odozgo” nametnutom legitimacijom. Takva osnova određuje prakse “divljeg kapitalizma” gotovo u cijelosti. Potrebom da ih “ograde” posebnim mjerilima i socijalne i ekološke obzirnosti anketirani pokazuju da **ne imaju povjerenja** u njegovu predatorsku “racionalnost”.

Iz toga izravno proizlazi i razložna hipoteza da anketirani **ne vjeruju** da urbano tržište, samo po sebi, neovisno o tomu koliko su gradske regije duboko uključene u međunarodnu razdiobu rada, znanja i usluga, može biti mehaničkim jamcem poželjne i, što je važnije, **pravedne** gradske budućnosti. Slično kao u prethodnom ulomku, probija na vidjelo očekivanje anketiranih da gradski razvitak posreduje sudionik koji **nije polemičan** spram tržišta; nego koji, **suradujući sa sudionicima ukorijenjenim na**

tržištu, radi na oblikovanju razvojne mreže djelatnosti kojoj je socijalna i ekološka obzirnost strukturnim uvjetom. Koliko je vidljivo, u mnogim posebnim praksama gradskoga poduzetništva, upravo stoga što ono radi s gradom kao konkretnim sklopom, takva je obzirnost praktičnim orijentirano. Dakako, istodobno je i u trajnoj opasnosti da “otkliže” u cinične simulacije. No to je tema za drukčiju raspravu.

(c) Gradske regije kao poticajna osnova gradskoga poduzetništva

Konvencionalno se granice gradske zbilje drže prirodnim okvirom gradskoga upravljanja. No, vidjelo se, gradsko poduzetništvo, premda radi s pomoću gradskoga sklopa, i u njemu, također prirodno, teži akumulaciju razvojnih učinaka vlastita djelovanja proširiti na područje gradske regije (metropolsko područje). Uporišta takve prakse izložena su prije, pa nema posebne koristi ovdje ih ponavljati.

Korisnijim izgleda pitanje koje se može, posve orijentacijski, formulirati ovako: koliko dosadašnji procesi formiranja gradskih regija u Hrvatskoj aktivno podupiru razvitak gradskoga poduzetništva? U prethodnim ulomcima nabrojena su glavna ograničenja. U socijalnom iskustvu, izneseni podatci pokazuju, prisutan je pozitivan stav spram razvitka gradskoga poduzetništva. Ostaje, dakle, vidjeti koliko se aktualni procesi oblikovanja gradskih regija mogu držati **aktivnim poticajima** u oblikovanju gradskoga poduzetništva.

Posve je očito da odgovori na takvo pitanje zahtijevaju viševrsna istraživanja i obzire. Njihova sustavna analiza uvjerljivo nadmašuje granice ovog rada. Već i zbog toga razumijevanje naznačena odnosa u radu mora ostati reducirano na jednu vrstu analitičke hipoteze, kakvoća koje ne nadmašuje kakvoću valjana povoda opsežnijeg posla.

Koliko je vidljivo na temelju više skupina podataka, s različitim stupnjem sustavne središnjosti, gradske su regije u hrvatskoj urbanoj mreži lakše odredljive formalnim mjerilima urbane geografije ili urbanističke teorije. Međutim, nerijetko su takve tvorbe posve nesukladne učincima socijalnih procesa i mreža, osobito učincima socijalne akumulacije i distribucije razvojnih šteta dobitaka. Ta je razlika, primjerice, izbila na vidjelo s posebnom jasnoćom devedesetih godina. Tada su se mnoga naselja u djelokrugu utjecaja velikih gradova (Rijeka, Split, Zagreb, itd.) upravno i politički odvojila od njih, reagirajući, ponajprije, na predložak akumulacije i razdiobe razvojnih dobitaka i šteta (po pravilu pod monopolnim nadzorom velikoga brata/susjeda). Sa stajališta urbane geografije ili urbanističke teorije,

nije netočno držati takva naselja i dalje članovima gradske regije. Ali, sa stajališta sociologijske analize, također nije netočno takvu gradsku regiju držati **normativnom simulacijom**, a ne zbiljskom socijalnom tvorbom. Držeći se istoga analitičkog uporišta, nije netočno ni takvu gradsku regiju držati **destimulativnom** u praksama oblikovanja gradskoga poduzetništva, jednostavno zbog toga što nije strukturno obvezana regulativnim načelom **partnerstva u mreži**.

Već i zbog toga skiciranje sociologijskoga odgovora na postavljeno pitanje o snazi potpore koju oblikovanje gradske regije pruža gradskom poduzetništvu nije obvezano sukladnošću uvidima ostalih analitičkih procedura. No, kako na raspolaganju i nema odveć pouzdane analitičke dokumentacije, skica ni ne može imati, kako je naznačeno, veću vrijednost od prigodne hipoteze.

Hipoteza se svodi na stav da se **samo na nekoliko područja u Hrvatskoj** može govoriti o procesima oblikovanja **realne** gradske regije. Takvi su, primjerice, potezi Osijek-Vukovar-Vinkovci; Zagreb-Sisak-Karlovac; Varaždin-Čakovac; Pula-Poreč-Rovinj; Omiš-Split-Šibenik; Rijeka-Opatija-Crikvenica. Sukladno tomu, ni razvojna osnova gradskoga poduzetništva nije šira od njihovih granica. Dugoročno se, dakako, može još govoriti o gradskom poduzetništvu kojemu je cilj akumulacija razvojnih učinaka u prometnim koridorima kakvi su, primjerice, koridori Rijeka-Zagreb-Varaždin, Zagreb-Slavonski Brod, ili Dubrovnik-Zadar. Ali u odredljivim empirijskim granicama javlja se tek nekoliko primjera. Ukupni portret gradskoga poduzetništva u Hrvatskoj ovisit će, dakle, ponajprije o uspjesima gradskoga poduzetništva u tom ograničenom uzorku. U ostalim slučajevima, zasnovano je vjerovati, gradsko poduzetništvo bit će manje uvjerljivim članom simbioze s komunalnim upravljanjem.

- ¹ Ovaj je rad nastao u okviru projekta *Razvojni akteri i ekonomska modernizacija hrvatskog društva*, koji se radi za Ministarstvo, znanosti i tehnologije RH pod rukovodstvom dr. D. Čengića.
- ² Podatci preuzeti iz tri istraživanja nastala za potrebe izrade urbanističkih planova, s ciljem da se dobije uvid u demografske i socijalne prilike gradova, između ostaloga i iz perspektive njihovih stanovnika: prvo je provedeno u Rijeci 1996. godine (N=1000), a drugo i treće 2000. godine u Sisku (N=1033) i Zagrebu (N=1700). Kao rezultat tih istraživanja nastale su publikacije: Rogić, I. i sur., (1996.), *Rijeka - baština za budućnost*, Grad Rijeka, Odjel gradske uprave za urbanizam, ekologiju i gospodarenje zemljištem, Rijeka; Rogić, I., Mikić, M., Mišetić, A. (ur.), (2000.), *SISAK 2000+*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb; Skupina autora, (2000.), *Sociološki osvrt na urbane aspiracije građana Zagreba*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb (polupublikacija).

LITERATURA I IZVORI

- Castells, M. (2000.), *Uspon umreženog društva*, Golden marketing, Zagreb.
- Cochrane, A. (1987.) (ed.), *Developing local economic strategies*, Open University Milton Keynes.
- Čengić, D. (2001.), *Vlasnici, menadžeri i kontrola poduzeća: prilog analizi korporacijskog upravljanja u Hrvatskoj*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Biblioteka studije, Zagreb.
- Frieden, B. J., Sagalyn, L. N. (1997.), *Downtown Inc., How America Rebuilds Cities*, MIT Press.
- Harvey, D. (2000.), From Managerialism to Entrepreneurialism: The Transformation in Urban Governance in Late Capitalism, u: Miles M., Hall T., Borden I., 2000. (ed.), *The City Cultures Reader*, Routledge, str. 50-60.
- Harvey, D. (1985.), *The Urbanisation of Capital: Studies in the History and Theory of Capitalist Urbanisation*, John Hopkins University.
- Paetzold, H. (2000.), The Philosophical Notion of the City, u: Miles M., Hall T., Borden I., 2000. (ed.), *The City Cultures Reader*, Routledge, str. 204-220.
- Putnam, R. (1993.), *Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy*, Princeton University Press.
- Rogić, I. (2000.), *Tehnika i samostalnost*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Rogić, I., Salaj, M. (1999.) (ur.), *Srednji gradovi u hrvatskoj urbanizaciji*, Institut Pilar, Zagreb.
- Zukin, S. (2000.), Space and Symbols in an Age of Decline, u: Miles M., Hall T., Borden I., 2000. (ed.), *The City Cultures Reader*, Routledge, str. 81-95.